

KUR'ÂN PERSPEKTİFİNDEN ÜMMET KARDEŞLİĞİ THE UMMAH BROTHERHOOD FROM QUR'AN PERSPECTIVE

ABDULLAH AYGÜN
YRD. DOÇ. DR.
GİRESUN Ü. İSLAMİ İLİMLER FAK.

ABSTRACT

Regardless of gender, language, color, race, the whole Muslims are gathered under the ummah roof. The race or posterity or status does not matter in the Ummah. The superiority is only taqwa. This great unity consists by means of brotherhood. So Ummah is society that based on religious brotherhood. Religious brotherhood are interlocking all Muslims as the stone of a building and it makes them one Ummah by making a single body. Due to this brotherhood, love, compassion, cooperation and solidarity dominate in the Ummah.

Joys and sorrows are shared from the heart. The most important threat to the Ummah brotherhood is the jingoism/racism and sectarianism. Because, the racism/jingoism and sectarianism divides and breaks into pieces the Ummah. Indeed, the Ummah, after the 19th century, has broken into pieces and has lost its power in all respects. Despite all the negativity in the last centuries, cooperation, solidarity, sharing feelings of joy and grief has continued among Muslims. Such an example is not possible to see in other communities.

Keywords: Islam, Ummah, Brotherhood, Solidarity, Jingoism/Racism, Sectarianism.

ÖZ

Cinsiyeti, dili, rengi, ırkı ne olursa olsun, bütün Müslümanlar ümmet çatısı altında toplanmıştır. Ümmette ırka, soya veya statüye bakılmaz. Üstünlük ancak takva iledir. Bu büyük birliği din kardeşliği meydana getirmektedir. Yani ümmet, tamamen din kardeşliği üzerine kurulu bir toplumdur. Din kardeşliği, bütün Müslümanları bir binanın taşları gibi birbirine kenetlemekte ve onları bir beden hâline getirerek bir tek ümmet yapmaktadır. Kardeşliğin gereği olarak ümmette, sevgi, merhamet, yardımlaşma ve dayanışma hâkimdir. Sevinç ve üzüntüler yürekten paylaşılır. Ümmet kardeşliğine karşı en önemli tehlike kavmiyetçilik, cemaatçilik ve grupçuluktur. Çünkü kavmiyetçilik, cemaatçilik veya grupçuluk ümmeti böler ve parçalar. Nitekim ümmet, 19. yüzyıldan sonra kavmiyetçilik sebebiyle parçalanmış, her bakımdan gücünü yitirmiştir. Son iki asırdaki tüm olumsuzluklara rağmen Müslümanlar arasındaki yardımlaşma, dayanışma, sevinç ve kederleri paylaşma duyguları devam etmiştir. Böyle bir örneği başka toplumlarda görmek mümkün değildir.

Anahtar Kelimeler: İslâm, Ümmet, Kardeşlik, Dayanışma, Kavmiyetçilik, Cemaatçilik.

Giriş

Ümmet kavramı, İslâmî terminolojide sıkça kullanılmakta, çeşitli tartışmalara konu olmaktadır. Bu çalışmada, İslâm'ın ümmet kavramına hangi anlamları yüklediği ve ümmeti diğer sosyal gruplardan ayıran özelliklerin neler olduğu incelenmektedir. Kur'ân'ın, Müslümanların nasıl bir dayanışma, birlik ve beraberlik hâlinde olmalarını öngördüğü irdelenmektedir. Bu öngörünün fiyata nasıl yansıdığı yani tarihî süreç değerlendirilmektedir. Bu büyük birlikteliği zaafa uğratan etkenler ele alınmaktadır. Müslümanların temel problemlerinin kalıcı çözümünün, ümmet kardeşliğini ve dayanışmasını gerçekleştirmelerine bağlı olduğu savunulmaktadır.

Bilindiği gibi Kur'ân, Müslümanların toplu hareket etmelerini istemektedir. Kur'ân'ın ağırlıklı olarak kullandığı dil ve üslup bu yöndedir. Bunun en açık örneği, sürekli tekrarlanan Fâtiha sûresindeki “biz” vurgusunda görülmektedir. “Müminler ancak kardeştir.” âyetiyle, ayırım gözetmeksizin bütün müminleri manevi bir bağ ile birleştirmektedir.

Hz. Peygamber'in de ümmetinin yekvücut olmasını istediği ve sahabeyi bu doğrultuda yetiştirdiği bilinmektedir. Sahabe dönemi başta olmak üzere, geçmişte oluşturulan din kardeşliğine dayalı ümmet anlayışı sayesinde, İslâm toplumları dünya çapında izzetli bir konuma yükselmiştir. Ancak 19. yüzyıldan sonra ümmet çatısı altındaki bu birliktelik, kavmiyetçilik/milliyetçilik akımlarıyla parçalanmış ve bundan sonra İslâm toplumu sömürülen ya da ezilen konuma gelmiştir. Bu dağılma sonrası her millet, aşiretçilik, cemaatçilik, grupçuluk anlayışı ile iyice parçalara bölünmüş ve sürekli bir çatışma girdabına girmiştir.

Kur'ân'da “ümmet” kelimesi, toplam elli yedi âyette, tekrarlarıyla beraber altmış dört defa

yer almaktadır.¹ Sözlüklere göre ümmet; din, topluluk, millet, cemaat, peygamber gönderilen toplum, peygamberlerden birinin kavmi, belirli bir gaye etrafında toplanan cemaat, bir dinin mensupları, aynı zaman diliminde yaşayan topluluk, rehber, önder, yol, ana, nesil, canlı türlerinden bir grup gibi anlamlara gelmektedir.² Ümmete dair otuz kadar tanım yapıldığının belirtilmesi³, onun sahip olduğu anlam zenginliğini göstermektedir.

Ümmet kelimesi, Kur'ân'da farklı anlamlarda kullanılmaktadır.⁴ Bunların ortak paydasının “topluluk” olduğu görülmektedir.⁵ İnsanların inançları, eylemleri veya hedefleri açısından oluşturdukları topluluklara da ümmet adı verilmektedir.⁶ Fakat İslâm'a göre insanları birleştiren ya da ayıran esas unsur akide/inanç olduğundan⁷, ortak bir inanca sahip insanların uyumlu bir şekilde bir araya gelmeleriyle oluşan topluluğa ümmet denilmektedir.⁸ Yani aralarında dil, renk, meslek veya menfaat birliği olan insanlar birer topluluktur. Fakat Müslümanlar, sadece aynı dine ve peygambere inanmaları dolayısıyla ümmet olmaktadır.⁹

Anlaşılabacağı üzere, ümmet kavramının oldukça yakın anlamlara sahip birçok tanımı bulunmaktadır. Genel olarak ümmet; hedef, zaman, mekân, bir şahıs, bir yol veya düşünce ortak paydasında buluşan insanların oluşturduğu topluluk olarak tarif edilmektedir. Bundan dolayı Hz. Muhammed (s.a.s.)'e iman edip, İslâm dinine mensup olanlara ümmet-i Muhammed ya da İslâm ümmeti denilmektedir.

1- Sosyal Kavram Olarak Ümmet

Toplumların oluşmasında dinin çok önemli bir yeri vardır. Zira sosyal ve siyasî nizamın tesisinde, kültür ve medeniyetin tekâmülünde en

¹ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1990, s. 80.

² Ebü'l-Hüseyin b. Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, tahk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Dâru'l-Cil, Beyrut trz., c. I, s. 21-28; Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sadır, Beyrut 1990, c. XII, s. 22-28.

³ Ebû Bekr Muhammed İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, tahk. Ali Muhammed en-Neccâr, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut 1958, c. III, s. 1058. İbnü'l-Arabî, başka bir yerde bu tanımların kırka kadar çıktığını söyler. (c.I, s. 292)

⁴ Bkz. Bakara, 2/143; Âl-i İmrân, 3/104; En'âm, 6/38; A'râf, 7/38; Hüd, 11/8; Ra'd, 13/30; Nahl, 16/120; Enbiyâ, 21/92; Mü'minûn, 23/44; Mü'min, 40/5; Zuhuruf, 43/22.

⁵ Veli Ulutürk, “Kur'ân'da İmam ve Ümmet Kelimelerinin Anlamları”, *Diyanet İlmî Dergi*, 1997, sy. 3, s. 44.

⁶ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, Dâru'l-Marife, Beyrut trz., c. IV, s. 26.

⁷ Tevbe, 9/23-24; Hüd, 11/45-46.

⁸ Ali Şeriatî, *İslâm Sosyolojisi*, çev. Kenan Sökmen, Birleşik Yayınları, s. 123.

⁹ Tahir b. Âşûr, *Tefsîru'l-tahrîr ve'l-tenvîr*, Dâru't-Tunusiyye, Tunus 1984, c. I, s. 721; Ebü'l-Alâ el-Mevdûdî, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı*, çev. Ahmet Asrar, Pınar Yayınları, İstanbul 1992, c. III, s. 161.

önemli etken dindir.¹⁰ Nitekim Kur'ân'a göre, yeryüzünde halife olan insana¹¹ “emanet”¹² denilen, ahlâka dayalı bir sosyal düzen kurma görevi verilmiştir.¹³ İlahî dinler, Yahudiliğin “kutsal millet”, Hristiyanlığın “İsa'nın kilisesi” ve İslâm'ın “ümme-i Muhammed” diye adlandırdığı büyük toplulukları oluşturmayı hedefler.¹⁴ Fakat İslâm dini, bütün insanlığı kendi idealleri altında birleştirmeye daha fazla yaklaşmış¹⁵ ve İslâm toplumu (ümme) fikrini pratik olarak diğer dinlerle mukayese edilemeyecek kadar daha fazla gerçekleştirmiştir.¹⁶

İslâm sadece dil ile ikrarı yeterli görmemektedir. Cihanşümul toplumun (ümme) oluşturulmasını ve çeşitli zulüm ve haksızlıkların görüldüğü yeryüzünde topyekün mücadele ederek, ahlâktan sanata, bilimden iktisada kadar bütün alanlarda hak yolun kanıtı olunmasını istemektedir.¹⁷ Kur'ân, bu topluluğu oluşturmak için bir yandan aile birimini güçlendirmekte, diğer taraftan kabileciliği/kavmiyetçiliği izale ederek, geniş çaplı bir birliktelik meydana getirmektedir. O'nun toplumsal birlikteliğe vurgu yapan âyetlerini hemen her sayfasında, özellikle medenî sûrelerde görmek mümkündür.¹⁸ “Müminler sadece kardeşlerdir. O hâlde ihtilaf eden kardeşlerinizin arasını düzeltin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki O'nun merhametine nail olasınız.”¹⁹ âyetiyle bütün Müslümanların kardeş olduğunu; “Topluca Allah'ın ipine sınımsız sarılın ve parçalanmayın! Allah'ın üzerinizdeki nimetini düşünün, hani siz düşman idiniz de O, kalplerinizi birleştirdi. O'nun bu nimeti ile kardeşler oldunuz.”²⁰ “Müminlerin kalplerini birbirine ısıdırıp bir araya getirdi. Şayet sen dünyada bulunan her şeyi sarf etseydin bile yine de onların kalplerini birleştiremezdin, fakat Allah onları birleştirdi.”²¹ âyetleriyle, aralarında gönül birlikteliği olduğunu; “Allah, taşları birbirine kenetlenmiş bir bina gibi saflar hâlinde, kendi yolunda

¹⁰ Osman Turan, “Din ve Medeniyet”, *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, c. III, sy. 26, s. 2.

¹¹ Bakara, 2/30.

¹² Ahzâb, 33/72.

¹³ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, çev. Alparslan Açıkgenç, Fecr Yayınları, Ankara 1993, s. 68.

¹⁴ Ervin J. Rosenthal, *Ortaçağda İslâm Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Çaksu, İz Yayınları, İstanbul 1996, s. 24.

¹⁵ Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, İz Yayınları, İstanbul 1993, c. I, s. 1.

¹⁶ William Montgomery Watt, *İslâm Nedir?*, Birleşik Yayınları, İstanbul 1993, s. 299.

¹⁷ Roger Garaudy, *20. Yüzyıl Biyografisi*, çev. Ahmet Zeki Ünal, Fecr Yayınları, Ankara 1989, s. 271.

¹⁸ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, s. 107.

¹⁹ Hucurât, 49/10.

²⁰ Âl-i İmrân, 3/103.

²¹ Enfâl, 8/63.

*savaşanları sever.*²² âyetiyle, sarsılmaz bir yapı gibi kenetlendiklerini; “*Kendilerinin ihtiyaçları olsa dahi onları kendilerine tercih ederler.*”²³ âyetiyle, kardeşliğin en ileri derecesine sahip olduklarını ifade etmektedir.

Kur’ân, kavim, kabile, fırka, hizb, taife, mele, ashap gibi sosyal gruplardan da bahsetmektedir. Bu gruplar daha çok kan birliği, toprak birliği veya ortak maddi çıkarlar gibi unsurları esas almaktadır. Oysa ümmete aidiyet hissiyle bağlı olmak, onu sevmek ve dualarına konu etmek imanî bir yükümlülüktür.²⁴

Ümmetin yukarıda adı geçen diğer sosyal gruplardan önemli bir farkı da onda sosyal sınıflar arasında ayrıcalığa yer olmamasıdır. Beyazlar ile siyahlar, zenginler ile fakirler ya da kadınlar ile erkekler arasında, ümmetin mensubu olma bakımından bir fark bulunmamaktadır. Hangi şekil, suret ya da konumda olursa olsun, herkes Allah’ın kuludur ve ümmetin bir ferdidir. Üstünlüğün ölçüsü sadece takvadır.²⁵ İslâm bu yaklaşımıyla aile, aşiret, kabile gibi küçük sosyal grupları değil, geniş kapsamlı bir ümmet olgusunu ortaya koyarak, yeni bir sosyal yapı gerçekleştirmektedir.²⁶ Ümmet adı verilen bu toplumun düşünce, karar, tavır ve gücünde genel bir birlik vardır. Çünkü o, renk veya ırk ayrımı yapmayan evrensel bir kardeşlik esasına dayanmaktadır.²⁷

Görüldüğü gibi İslâm, insanlar arasındaki ilişkilerde renk veya kan bağlarını esas almamış, insanların birliğini tamamen manevi temele oturtmuştur.²⁸ Bu sayede toplumların özellikleri ve kabiliyetleri, ümmet potasında bir araya gelerek kaynaşmış ve büyük bir medeniyet kurulmuştur. Bu medeniyet, hiçbir zaman Arap/Türk/İran vs. medeniyeti olmamış, her zaman geniş anlamıyla İslâm medeniyeti olmuştur. İşte bu, tarih boyunca başka hiçbir birlikteliğin ve topluluğun ulaşamadığı bir noktadır.

2- Ümmet-i Muhammed’de Kardeşlik

Ümmet-i Muhammed, Allah’ın birliğine, sıfatlarına, adalet ve hikmetine, hiçbir şeye benzemediğine, Hz. Muhammed (s.a.s.)’in peygamberliğine, risaletinin evrensel ve ebedi, getirdiklerinin hak, Kur’ân’ın İslâm’ın

²² Sâf, 61/4.

²³ Haşr, 59/9.

²⁴ Mehmet Emin Özaşar, “Toplumsal Dayanışma ve Kardeşlik”, *İslâm’a Giriş: Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, DİB Yayınları, İstanbul 2007, s. 376.

²⁵ Hucurât, 49/13.

²⁶ Amiran Kurtkan Bilgeseven, *Din Sosyolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1985, s. 276; Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, Pınar Yayınları, İstanbul 1991, s. 111.

²⁷ Luis Lamia-İsmail Râci el-Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, çev. M. Okan-Zerrin Kibaroğlu, İnkılap Yayınları, İstanbul 1991, s. 101.

²⁸ Muhammed İktal, *İslâm’da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. Ahmet Asrar, Birleşik Yayınları, İstanbul trz., s. 199.

kaynağı, Kâbe'nin kible olduğuna iman edenlerin tümüne verilen isimdir.²⁹ Bu topluluk, inançta, düşüncede, ibadette, idealde, gelenekte, ahlâkta, adap ve duyguda tek bir ümmettir.³⁰

İlk Müslümanlar, Mekke'de bir cemaat oluşturmuştur. Fakat siyasî, sosyal ve kültürel bir toplum teşekkülü Medine'de gerçekleşmiştir.³¹ İslâm toplumu yani ümmet olgusu da bu dönemde şekillenmiştir.³² Medine döneminde, ümmet kavramıyla din kardeşliği üzerine kurulu böyle bir toplum anlayışının yerleştirilmesi, tarihin önemli dönüm noktalarındandır. Kur'ân, o zamana kadar sosyal ve siyasal oluşumlardaki kan bağına dayalı kabile ve şeref anlayışı yerine, ortak dinî inanca dayalı yeni bir toplum anlayışını getirmiş ve ümmet kavramıyla, İslâm toplumunu diğer bütün toplumlardan kesin olarak ayırmıştır.³³

Kardeşlik, dayanışma ve yardımlaşma toplumu olması, ümmet-i Muhammed'i diğer topluluklardan ayıran en önemli özelliklerdendir.³⁴ İslâm'a göre aile, akraba, komşu ya da millet olsun, ümmeti birbirine bağlayan en üst kavram "din kardeşliği" kavramıdır.³⁵ "Çokluk içinde birlik"³⁶ şeklinde tanımlanabilecek bu toplumu oluşturan temel unsur, din kardeşliğidir. Kur'ân, bunu kısa ve net olarak şöyle ilan etmektedir: (إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ) "Müminler ancak kardeşirler."³⁷, "Kâfirlerle karşı çetin, kendi aralarında merhametlidirler."³⁸, "Müminler ancak kardeşir." âyetindeki hasr (إِنَّمَا/ancak) bu kardeşliğin sadece müminler arasında olduğunu, mümin ve kâfir arasında böyle bir şeyin olamayacağını ifade etmektedir.³⁹ Bu din kardeşliği, nesep kardeşliğinden daha sağlamdır. Çünkü nesep kardeşliği, din ayrılığından etkilenmekte fakat din kardeşliği

²⁹ Abdülkâhîr b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, tahk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1993, s. 12.

³⁰ Hâşimî, *Kur'ân ve Sünnete Göre Müslüman Toplumu*, s. 193.

³¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınları, İstanbul 1990, c. I, s. 188; Âdem Efe, "Karizmatik Bir Lider Olarak Hz. Peygamber ve O'nun Gerçekleştirdiği Bazı Sosyal ve Kültürel Değişmeler", *Önder Peygamber ve Yeni Bir Devletin Kuruluşu*, haz. Adnan Demircan, Sıyer Yayınları, 2015, s. 63-86.

³² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. I, s. 191-192; Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenmesi*, s. 38, 108.

³³ Toshihiko İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Kevser Yayınları, Ankara trz., s.72-74.

³⁴ Hâşimî, *Kur'ân ve Sünnete Göre Müslüman Toplumu*, s. 115.

³⁵ Özafşar, "Toplumsal Dayanışma ve Kardeşlik", s. 377.

³⁶ Erol Güngör, *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996, s. 131, 148.

³⁷ Hucurât, 49/10.

³⁸ Fetih, 48/29.

³⁹ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1997, c. X, s. 106-107.

nesep farklılığından etkilenmemektedir.⁴⁰

İslâm toplumuna vurgu yapan bir başka âyette, “*Hep birlikte Allah’ın ipine (hablullah) sınımsız yapışın, parçalanmayın.*”⁴¹ buyrulmaktadır. Bu âyetteki “hablullah” ifadesi, “toplum” anlamına da gelmektedir.⁴² İslâm dini, Müslümanları âdeta tek bir vücut gibi birbirlerine bağlamaktadır. Zaten Müslümanların duygu ve davranışlarının ortak olması, hak dinin en önemli esaslarındandır. Dinin dünyada en büyük feyzi de bu toplumun kurulmasındadır. Bundan dolayı “Toplumlarını yitiren veya perişan edenler, muhakkak perişan olurlar.”⁴³ denilmiştir.

Kur’ân’ın hemen her bölümünde toplu hareket etme düsturunu görmek mümkündür. Mesela, “*Dini inkâr edenler birbirlerine sahip çıkarlar. Eğer siz birbirinize yardımcı olmazsanız, dünyada fitne kopar; büyük fesat ortaya çıkar.*”⁴⁴, “*Mümin erkekler ile mümin kadınlar birbirlerinin dostlarıdır.*”⁴⁵, “*Onlar müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve zorludurlar.*”⁴⁶, “*Muhammed Allah’ın elçisidir. Beraberinde bulunanlar da kâfirlere karşı çetin, kendi aralarında merhametlidirler.*”⁴⁷ buyrulur, her zaman dayanışma ve yardımlaşma hâlinde olmaları, birbirlerine kardeşlik şefkati ve merhameti ile davranmaları istenmektedir.

Hz. Peygamber de ümmeti şöyle tarif etmiştir: “*Birbirini sevmeye, birbirine merhamete, birbirine şefkate, müminlerin bir beden gibi olduğunu görürsün. Bir uzvu rahatsızlandığında, diğer uzuvları ateşlenerek, uykusuz kalarak ona katılır.*”⁴⁸ İslâm ümmetini bundan daha güzel tarif ve tasvir etmek mümkün değildir. Bir başka hadislerinde, “*İman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de (gerçek) iman etmiş olmazsınız.*”⁴⁹ buyurarak, Müslümanların birbirlerini sevmelerinin iman gereği olduğunu ifade etmiştir. Bu kardeşlik dolayısıyla, İslâm toplumunda asıl olan hakkın, adaletin, sevginin, barışın ve yardımlaşmanın hâkim olmasıdır.⁵⁰ İnançlarının ve gayelerinin bir olması, Müslümanlar arasında

⁴⁰ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur’ân*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire 1967, c. XVI, s. 322. Ayrıca bkz. Râzî, *Tefsîr*, c. X, s. 107.

⁴¹ Âl-i İmrân, 3/103.

⁴² Râzî, âyetin devamındaki, “bölünüp, parçalanmayın” ifadesine dayanarak, “toplum” anlamının daha doğru olacağını belirtir. *Tefsîr*, c. III, s. 311.

⁴³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Azim Dağıtım, İstanbul trz., c. II, s. 405.

⁴⁴ Enfâl, 8/73.

⁴⁵ Tevbe, 9/71. Ayrıca bkz. Bakara, 2/257; Nisâ, 4/45.

⁴⁶ Mâide, 5/54.

⁴⁷ Fetih, 48/29.

⁴⁸ Buhârî, “Edeb”, 27; Müslim, “Birr”, 66.

⁴⁹ Müslim, “İman”, 93; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 142; Tirmizî, “İsti’zân”, 1; İbn Mâce, “İman”, 9.

⁵⁰ Seyyid Kutup, *Fî zilâli'l-Kur’ân*, Dârû’ş-Şurûk, Beyrut 1985, c. VI, s. 3343.

muhabbet, dostluk ve güçlü bir uyum meydana getirir. Böylece birbirlerine karşı merhametli, şefkatli, nazik ve dertleri paylaşan gönülden dostlar hâline gelirler.⁵¹ Bu sayede toprakları, vatanları ne kadar ayrı, cinsleri, renkleri ve dilleri ne kadar farklı olursa olsun hepsi kardeş olduklarını hissederler. Eşi benzeri başka hiçbir toplumda görülmeyen bu kardeşlik hâli, ümmet-i Muhammed'i diğerlerinden ayıran temel özelliklerdendir.⁵² Müslümanlar, işte bu duyguları dolayısıyla, “*Ey Rabbimiz, beni, annemi, babamı ve bütün müminleri hesap gününde affeyle.*”⁵³ diye dua ederler.

Hz. Peygamber, ümmetinde bu kardeşlik anlayışını yerleştirmeye çalışmıştır. Parmaklarını birbirine geçirerek, ümmetinin taşları birbirine iyice yapışmış bina gibi olduğunu söylemiştir.⁵⁴ İslâm ümmetinin birbirine haset edemeyeceğini, buğzedemeyeceğini, sırt çeviremeyeceğini, satışını bozamayacağını, zulmedemeyeceğini, ihanet edemeyeceğini, aldatamayacağını, yardım isteğini cevapsız bırakamayacağını, tahkir edemeyeceğini; Müslümanların kardeş olduklarını, kişinin kötü sayılması için kardeşini tahkir edip, horlamasının yeterli olduğunu vurgulamıştır.⁵⁵ Bir temsilinde de ümmeti, gözü ya da başı ağrıdığına, o ağrıyı her yerinde hisseden bir vücuda benzetmiştir.⁵⁶ Bu hadislerde, ümmetin fertlerinin emsalsiz bir dayanışma içinde, birbirlerine karşı şefkat ve merhamet duyguları ile dolu olmaları gerektiği açıkça ifade edilmiştir.

Bazı oryantalistlerin, Müslümanlar arasındaki bu kardeşlik bağlarına hayranlıklarını açıkça ifade ettikleri görülmektedir. M. Hodgson, Müslümanların tarihî misyonu olan cihanşümül bir topluluğa mensubiyet duygularının daima güçlü olduğunu, birbirine yardım etme zorunluluğunun imanın bariz göstergesi olarak kabul edildiğini belirtmektedir.⁵⁷ M. Watt, Müslümanların karizmatik bir toplum olarak tanımlanabilecek olan İslâm toplumuna derinden bağlı olduklarını, bu toplum anlayışıyla kimlik kazandıklarını, başarılarının da bu toplum şevkinden gelen enerji sayesinde olduğunu söylemektedir.⁵⁸ A. Toynbee ise Orta Çağ'daki Hristiyan atalarının farklı renklerdeki insanlar ile teması olmadığını fakat

⁵¹ Ebü'l-Alâ el-Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Komisyon, İnsan Yayınları, İstanbul 1987, c. V, s. 397.

⁵² Hâşimî, *Kur'an ve Sünnete Göre Müslüman Toplumu*, s. 179-180.

⁵³ İbrâhîm, 14/41.

⁵⁴ Buhârî, “Mesâcid”, 54; Müslim, “Birr”, 65; Tirmizî, “Birr”, 18.

⁵⁵ Müslim, “Birr”, 32-34; Tirmizî, “Birr”, 18.

⁵⁶ Müslim, “Birr”, 66.

⁵⁷ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, c. I, s. 5.

⁵⁸ Montgomery Watt, *İslâm'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu*, çev. Ulvi Murat Kılavuz, Birey Yayınları, İstanbul 2001, s. 95-101; Âdem Efe, “Karizmatik Bir Lider Olarak Hz. Peygamber ve O'nun Gerçekleştirdiği Bazı Sosyal ve Kültürel Değişmeler”, s. 66-67.

Müslümanların daha başından beri Afrika'daki zencileri ve Hindistan'daki esmer tenli insanları, beyazları ve siyahları, İslâm bayrağı altında topladıklarını ve birbirleriyle evlendirerek kaynaştıklarını;⁵⁹ Müslümanlar arasındaki ırkçılığın kaldırılışının, İslâm'ın kalıcı başarılarından olduğunu ve bu İslâmî özelliğin yaygınlaştırılması gerektiğini⁶⁰ ifade etmektedir.

Buraya kadar anlaşılacağı üzere, ümmet kardeşliği bir Müslümanın diğer Müslümanları kendinden daha değerli görmesi ve onların faydasından kendisininmiş gibi memnuniyet, zararından da üzüntü duymasıdır.⁶¹ İşte bu nedenle İslâm ümmeti, bir siyasî birlikteliğin ötesinde, çok daha köklü ve kalıcı bir toplumdur.⁶² Cemil Meriç'in ifadesiyle, ırkları tek ırk, tek insan hâline getiren İslâm'dır. Bu biyolojik bir birlik değildir. Vahdetlerin en büyüğü ve en mukaddesidir. İster siyah, ister sarı bütün inananlar kardeşler. Onlar aynı şeyleri sever, aynı şeyler için yaşar ve ölürler. Bu, Türkleri, Arapları, Kürtleri, Arnavutları, Boşnakları, Afrikalıları düğüne koşar gibi gazaya yani irşada koşturan inançtır. Asırlarca beraber ağlayıp, beraber gülmeleri hep bu kardeşlik ve ümmet şuuru sayesinde.⁶³

3- Kardeşliğin Zirvesi: İsâr

Ümmette kardeşlik ve dayanışmanın zirvesini isâr anlayışı oluşturmaktadır. Sözlükte, "bir şeyi veya bir kimseyi diğerine üstün tutma, tercih etme" anlamına gelen isâr, "bir kimsenin, kendisi ihtiyaç içinde bulunsun bile sahip olduğu imkânları başkalarının ihtiyacını karşılamak üzere kullanması, başkasının faydası için fedakârlıkta bulunması veya bir zarardan öncelikle onu koruması" demektir.⁶⁴ Kitâbü't-tarîfât müellifi Cürçânî, isârın kardeşlikte en ileri derece olduğunu belirtmektedir.⁶⁵

Paylaşma ve yardımlaşmanın en ileri derecesi olan isâr, yani başkalarının ihtiyaçlarını kendi ihtiyaçlarına tercih etmek, ümmet-i Muhammed'in temayüz ettiği hususiyetlerdendir. İsâr anlayışında kişi, kendi menfaatini terk etmekte, başkalarını tercih etmektedir. Kardeşine yardımcı olmak için meşakkatlere katlanmaktadır. Bu son derece üstün bir ahlâk örneğidir ve ideallerin en değerlilerindedir.⁶⁶

⁵⁹ Arnold Toynbee, *Tarih Bilinci*, çev. Murat Belge, Bateş Yayınları, İstanbul 1978, c. I, s. 99.

⁶⁰ Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, çev. Ufuk Uyan, İşaret Yayınları, İstanbul 1988, s. 195-201.

⁶¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 114.

⁶² Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, Ankara 1993, s. 2.

⁶³ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 179.

⁶⁴ Mustafa Çağrı, "İsâr", *DİA*, Ankara 2000, c. XXII, s. 490.

⁶⁵ Ali b. Muhammed el-Cürçânî, "el-İsâr", *Kitabü'l-Tarîfât*, trz.

⁶⁶ Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-din*, tahk. Ebû Hafs, Dâru'l-Hadis, Kahire 1992, c. III, s. 399; Ebû İshâk eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât fi usûli's-şerîa*, el-

Kur’ân, ümmetin bu vasfından övgüyle şöyle bahseder: “*Hatta kendileri ihtiyaç duysalar bile kardeşlerine öncelik verir, onlara verilmesini tercih ederler.*”⁶⁷, “*Kendileri de ihtiyaç duydukları hâlde, yiyeceklerini sırf Allah’ın rızasına ermek için fakire, yetime ve esire ikram ederler. Ve derler ki: “Biz size sırf Allah rızası için ikram ediyoruz, yoksa sizden karşılık istemediğimiz gibi bir teşekkür bile beklemiyoruz.*”⁶⁸ İsâr, din kardeşi için maldan veya candan vazgeçme gibi çeşitli şekillerde olabilir. İslâm tarihinde buna dair pek çok örnek vardır. Ensâr, Medine’ye hicret eden muhacirler ile yapılan muâhât (kardeşlik) anlaşması çerçevesinde, malının yarısını muhacirlere vermekte tereddüt etmemiştir.⁶⁹ Hz. Ömer’in anlattığına göre, sahabeden birine bir koyun kellesi hediye edilmiş, o da “Falanca benden daha açıktır.” diyerek bir başka kişiye göndermiştir. Hediye, yedi kişiyi dolandıktan sonra içlerinde en muhtaç olan ilk kişiye geri gelmiştir.⁷⁰ Yermük Savaşı’nda, şehit olmak üzere olan amcasının oğluna su vermeye çalışan Huzeyfe’ye amcaoğlu, suyu yanındaki diğer yaralıya vermesini söylemiş, fakat o kişi de suyu yanında bulunan bir başkasına vermesini istemiştir.⁷¹ Bir gün Hz. Peygamber’e oldukça fakir ve aç bir adam gelir. Hz. Peygamber onu evine götürür fakat o sırada evde yiyecek bir şey yoktur. Bunun üzerine ashaba, “Bu adamı kim misafir edecek?” diye sorar. Ensâr’dan biri adamı götürür fakat evinde çocuklarına yetecek kadar yemek vardır. Hanımına “Çocukları oyala. Sofraya gelmek isterlerse onları uyut. Misafir içeri girince de lambayı söndür (karanlık olsun). Biz de sofrada yiyormuş gibi yapalım.” der. Sofraya otururlar ve sadece misafir karnını doyurur.⁷² Evlerinde çok az yemek bulunduğu bir gün, Hz. Ali ve ailesi tam ailece sofraya oturmak üzere iken, kapılarına yemek isteyen bir dilenci gelir. Onlar da yemeklerini dilenciye verirler. Ertesi gün kapıya gelen bir yetime, üçüncü gün bir esire yemeklerini verirler.⁷³ Sahabeden beri, İslâm ümmeti arasında yerleşmiş olan İsâr anlayışının çarpıcı örnekleri tarih sayfalarında yerini almıştır. Müşterilerine, “Ben siftah yaptım, komşum henüz siftah yapmadı, ona

Mektebetü’l-Ticariyye, trz., c. II, s. 355; Hâşimî, *Kur’ân ve Sünnete Göre Müslüman Toplumuna*, s. 370-371.

⁶⁷ Haşr, 59/9.

⁶⁸ İnsan, 76/8-9.

⁶⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, neşr. İhsan Abbas, Dâru Sadır, Beyrut trz., c. I, s. 238.

⁷⁰ Ebû İshâk es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, tahk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabî, Beyrut 2002, c. IX, s. 279; Kurtubî, *el-Câmi*, c. XVIII, s. 25.

⁷¹ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, c. IX, s. 279; Kurtubî, *Câmi*, c. XVIII, s. 28.

⁷² Buhârî, “Fedâilü’s-Sahâbe”, 40; Müslim, “Eşribe”, 172; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, c. IX, s. 279.

⁷³ Ebû’l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki’tenzil*, tahk. Abdürrezzâk el-Mehdî, Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabî, Beyrut 1997, c. IV, s. 670; Râzî, *Tefsîr*, c. XXX, s. 750.

gidin.” diyen esnaf örnekleri, bunlardan sadece biridir.

Îsâr, sadece mal, mülk ile olmaz. Başkaları için canını feda etme anlayışı da îsârdır. Uhud Savaşı'nda bazı sahâbilerin, Hz. Peygamber'in hayatını korumak için ona siper olarak kendi hayatlarını ortaya koymaları⁷⁴ ve Hz. Ali'nin hicret için Mekke'den ayrılan Hz. Peygamberin yatağına yatması⁷⁵ buna örnek gösterilebilir. Çanakkale Savaşları'nda veya benzerlerinde gözlerini kırpmadan canlarını feda edenler de aynı kapsamda değerlendirilmelidir.

Îsâr, kardeşliğin en ileri derecesidir. Her zaman ve herkeste görülmeyebilir. Fakat en azından Müslümanların, vücudun organlarının gıdalardan faydalanırken dengeli bir paylaşım göstermeleri gibi elindekileri ihtiyaç sahibi din kardeşleri ile paylaşmayı gerçekleştirmeleri gerekir.⁷⁶ Aksi hâlde vücudun dengesi ve sıhhatinin bozulacağı gibi toplumun da dengesinin ve huzurunun bozulacağı bilinmelidir. Çünkü her bakımdan sağlıklı toplumsal yapı böyle bir kardeşlik anlayışıyla gerçekleşebilir.

4- Kardeşliği Zaafa Uğratan Unsurlar: Kavmiyetçilik ve Grupçuluk

İslâm, ümmet modeli ile farklı kavimleri karıştırıp tek tip bir toplum ortaya çıkarmayı hedef almamaktadır. Müslümanların, fikir ve kültür gibi farklılıklarına müsaade etmektedir. Fakat bu çeşitliliği sağlam ilkelerle kontrol altında tutmaktadır.⁷⁷ Ümmet anlayışı ile kişisel veya etnik kimliklerin/özelliklerin kaybolmadığı geniş bir toplum oluşturmaktadır.⁷⁸ “Ey İnsanlar! Sizi bir erkekle bir kadından yarattık. Birbirinizi tanıyıp sahip çıkmanız için milletlere, sülalelere ayırdık. Şunu unutmayın ki, Allah'ın nazarında en değerli, en üstün olanınız, takvada en ileri olanınızdır.”⁷⁹ mealindeki âyette buna işaret edilmektedir. İnsanın karşısında çeşitli dinler bulunması, bunlar içinden hak olanı seçmesi bakımından bir imtihan vesilesi olduğu gibi, kavim, millet, aşiret, mezhep, fırka, cemaat gibi birbirinden ayrı sosyal gruplardan birine mensup olması da bir imtihan vesilesidir.⁸⁰ İslâm, Müslümanların farklı sosyokültürel renklere sahip olmasını bir zenginlik olarak görmektedir. Fakat bu renklerin uyum içinde, ahenkli bir bütün oluşturmasını istemektedir. Çatışma hâlinde olmalarını şiddetle reddetmektedir. İnsanların falan soya mensup olmakla, diğerlerine

⁷⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. II, s. 41.

⁷⁵ Râzî, *Tefsîr*, c. V, s. 349; Kurtubî, *el-Câmi*, c. III, s. 21.

⁷⁶ Şâtübî, *Muvâfakât*, c. II, s. 355.

⁷⁷ Muhammed Kutup, *Örnek İslâm Toplumu*, çev. Fatih Saraç, Risale Yayınları, İstanbul 1995, s. 43.

⁷⁸ Yümni Sezen, *İslâm'ın Sosyolojik Yorumu*, İz Yayınları, İstanbul 2004, s. 172.

⁷⁹ Hucurât, 49/13.

⁸⁰ Hayreddin Karaman ve diğerleri, *Kur'ân Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yayınları, Ankara 2003, c. II, s. 230.

üstünlük iddiasını yasaklamaktadır. İşte bu açıdan İslâm'da kavmiyetçilik yasaktır.⁸¹

İslâm, tevhid dinidir ve tevhidi sadece akidede değil hayatın her alanına yansıyan bir sistem olarak vazetmektedir. Bu sebeple, Müslümanların bir ümmet olmalarını emretmektedir. Onları küfürden menettiği gibi tefrikadan da menetmektedir.⁸² Çünkü ayrılığa ve tefrikaya düşmek, kamu maslahatını parçalamakta ve ümmetin yok olmasına sebep olmaktadır. Bu sebeple Kur'ân, "*Asla dinlerini parça parça edip kendileri de bölük bölük olanlardan olmayın! Öyle ki, her fırka kendilerinde olan ile böbürlenmektedir.*"⁸³ buyruğu ile uyarıda bulunmaktadır. Milliyet bağlarının değil de kardeşlik bağının öne çıkarılması, insanların daha kolay bir arada yaşayabilmelerini sağlar. Onun için ümmette, kavmiyetçiliğe/asabiyete yer yoktur. Hz. Peygamber, kavmiyetçiliği şöyle reddeder: "*Kim hevasına uyarak bâtil yolda cenk eder, asabiyete/ kavmiyetçiliğe çağrıda bulunur veya kavmiyetçiliğin sevgiyle öfkeye kapılırsa, câhiliye üzere ölür.*"⁸⁴, "*Asabiyet/kavmiyet davasına kalkan, onu yaymaya çalışan, bu dava yolunda mücadele eden ve ölen bizden değildir.*"⁸⁵ Hz. Peygamber, kavmiyetçilik yapılarak ensâr ve muhacirlerin birbirine karşı savaşa çağrıldığı bir olayda, "*Nedir bu câhiliye davası! Onu bırakın, o kokuşmuştur.*"⁸⁶ diyerek ümmetini uyarmıştır. Acemlerden olduğu için bir kişiyi tahkir eden Ebû Zerr'e "*Sende câhiliye alametleri var.*" demiştir.⁸⁷ Vedâ hutbesindeki, "*Ey insanlar! Şunu bilin ki, Rabbiniz birdir. Babanız birdir. Arap'ın başka ırka, başka ırkın Arap'a, beyazın siyaha, siyahın beyaza dindarlık ve ahlâk üstünlüğü dışında bir üstünlüğü yoktur.*"⁸⁸ hadisiyle, ümmette şekilsel ayrımcılığa yer olmadığını vurgulamıştır.

Hicretin ilk yıllarında Medine'de yaşanan şu olay, sadece İslâm ümmetinde görülen bu mükemmel kardeşliği parçalayacak en önemli şeyin kavmiyetçilik olduğunu göstermektedir: "*Yaşlı ve azılı bir kâfir olan Yahudi Şâs b. Kays, Hz. Peygamber'in hicreti sonrası Evs ve Hazreçlilerin bir araya geldiklerini, beraber oturduklarını, kardeşçe sohbet ettiklerini görünce, yanındaki Yahudi gencine, "Bunlar birleşirse Yahudilerin vay hâline! Git ve onlara "buas" günlerini (Evs ve Hazreç arasındaki savaşlardaki kahramanlıkları) hatırlat."* demiştir. Yahudi

⁸¹ Güngör, *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*, s. 149.

⁸² Ahmed Emin, *İslâm'ın Bugünü*, çev. Abdülvehhâb Öztürk, İslâm Yayınları, Ankara 1972, s. 114.

⁸³ Rûm, 30/32.

⁸⁴ Müslim, "İmâret", 53, İbn Mâce, "Fiten", 7.

⁸⁵ Ebû Dâvûd, "Edeb", 21. (ليس منا من دعا إلى عصبية وليس منا من قاتل على عصبية وليس منا من مات على عصبية)

⁸⁶ Buhârî, "Menâkıb", 9; Müslim, "Birr", 62, 63. (دعواها فإنها خبيثة ما بال دعوى أهل الجاهلية؟)

⁸⁷ Ebû Dâvûd, "Edeb", 123. (يا أبا ذر إنك امرؤ فيك جاهلية)

⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. V, s. 411, Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. I, s. 276.

genci gider ve orada oturmakta olan Evs ve Hazreçlilere buas günlerini hatırlatarak, onları birbirine düşürür. Daha önce yaptıkları savaşlardaki kahramanlıkları sayarak, atışmaya başlarlar. İslâm kardeşliğini unutup, birbirine düşerler. Öyle ki, kabilelerini Medine meydanında vuruşmaya çağırırlar. Durumu haber alan Hz. Peygamber, hemen olaya müdahale etmiş ve “Bu câhiliye hâllerini terk edin.”⁸⁹ diyerek, kabilecilik ve kavmiyetçiliğin câhiliye döneminin yanlış düşüncelerinden olduğunu ve İslâm’da bunlara yer olmadığını belirtmiştir. Hz. Peygamber bu şekilde kavmiyet davası güdenleri şöyle uyarmıştır: “Allah, câhiliyenin kibir ve atalarla övünme duygusunu sizden uzaklaştırmıştır. İnsan ya takva sahibi bir mümindir yahut bedbaht bir günahkârdır. Sizler Âdem’in oğullarısınız. Âdem ise topraktır. Bir kısım insanlar var ki, cehennem kömüründen başka bir şey olmayan adamlarla övünür. Bunlar ya bu övünmeden vazgeçer ya da Allah nezdinde, pisliği burunlarıyla yuvarlayan mayıs böceklerinden daha değersiz olurlar.”⁹⁰

İnsanların çeşitli kavimlere ve kültürlere mensup oldukları bir gerçektir. Kur’ân’ın, “Allah dileseydi sizi bir tek ümmet yapardı, fakat bu, verdikleriyle sizi denemesi içindir; o hâlde iyiliklere koşun, hepimizin dönüşü Allah’adır. O, ayrılığa düştüğünüz şeyleri size bildirir.”⁹¹ mealindeki âyetinde ifade edildiği gibi Allah insanları farklı milletler hâlinde yaratmıştır. Her insan ait olduğu çevreyi sever. Fakat İslâm, kardeşliğini zaafa uğratacak bir ayrışmaya müsaade etmez. Dolayısıyla kavmiyetçiliğin reddedilmesi, kişinin mensup olduğu milleti sevmemesi demek değildir. Hadiste, “Kişi kavmini sever.”⁹² ve “Sizin en hayırlınız aşiretini müdafaa edendir.”⁹³ buyrulmuştur. Buna göre soy, sop veya kavim sevgisi fitrîdir. Yasaklanan ise üstünlük görme, başkalarını rencide eden övünmedir. Zaten İslâm hukukunda örfe geniş ölçüde yer verilmesi, İslâm’ın yerel değerlere verdiği önemi göstermektedir.⁹⁴ Ancak kavmi övünme dolayısıyla ümmette bölünmeler ortaya çıkar. Ümmet toplumu oluşturan gruplar, milletler birbirinden uzaklaşır. Çünkü aşırı milliyetçilik duygusunun temel özelliği ayırt edici olmasıdır. Çünkü insanlar başka cinsten ve kültürden kimselerle karşılaştıkları ölçüde bu duygu söz

⁸⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Tûrâsü'l-İslâm, 1955, c. I, s. 556; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 422.

⁹⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 120; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. II, s. 161. İmam Şâfiî’ye göre kavmiyetçi olduğunu gösteren, kavmiyetçiliği benimseyen ve yayan kişinin şahitliği geçerli değildir. (Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1990, c. VI, s. 223)

⁹¹ Mâide, 5/48.

⁹² Hâkim, *Müstedrek*, c. V, s. 1749.

⁹³ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 121.

⁹⁴ Güngör, *İslâm’ın Bugünkü Meseleleri*, s. 151.

konusudur.⁹⁵ Sonuçta bu süreç çatışmaya kadar gidebilir. Oysa Kur’ân, “Müminler kardeşlerdir.” idealini gönüllere yerleştirdikten sonra, “O hâlde ihtilaf eden kardeşlerinizin arasını düzeltin.”⁹⁶ buyurarak, kardeşliğin fiiliyata geçirilmesini, gereğinin yerine getirilmesini istemektedir. Sonuç olarak ümmet, bir milletler cemiyetidir. Bu cemiyet, coğrafi sınırları ya da ırkları, bireylerin sosyal faaliyet alanlarını daraltmak için değil, tanışmalarında kolaylık olsun diye tanımaktadır.⁹⁷

İslâm ümmeti, 19. asırdan itibaren Batı’da ortaya çıkan yeni gelişmeler karşısında her bakımdan zayıflamıştır. Bunun en önemli sebebi olan milliyetçilik akımları, ümmeti parçalayıp ulusları öne çıkarmıştır. Sonuçta, İslâm toplumunun siyasî, sosyal ve iktisadî yapısı altüst olmuştur. Yirminci yüzyıla geldiğinde ise ortak bir geleneğe dayalı büyük toplum (ümmet) anlayışı önemli ölçüde kaybolmuştur.⁹⁸ Hâlbuki daha önceleri modern dönem Batı toplumlarında yaygınlaşan ırkçılığa, İslâm toplumlarında rastlamak mümkün değildi. Bu geleneksel yapının bozulması, ümmet kardeşliğinin zayıflamasına yol açmıştır.⁹⁹ Toynbee, ırkçılık ve alkolün çağın iki önemli tehlikesi olduğunu; İslâmî ruhun, yüce ahlâk ve toplumsal değerlerle bu iki hastalığı yok edecek kadar kuvvetli olduğunu söyler. Ona göre milliyetçilik, Müslümanların içine düştükleri bir oyundur. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak Müslümanların büyük çoğunluğu, Batı dünyasının proleter kalabalığı içinde eriyecektir.¹⁰⁰ S. H. Nasr da mahalli milliyetçilik akımlarının güçlendirilmeye çalışıldığını, bunu yapanların başarılı olmaları hâlinde, sadece İslâm dünyasının birliğini engellemekle kalmayacaklarını; aynı zamanda bütün dünyayı çok daha kolay manipüle edebileceklerini, küçük, güçsüz devletlere dönüştüreceklerini söylemektedir.¹⁰¹

Kavmiyetçiliğin yayılması için İslâm ümmeti içinde özel faaliyetler yürütülmüştür. Ziya Gökalp’e çalışmalarında yardımcı olan Tekin Alp (asıl adı Moise Kohen) ve benzerleri bu hususta önemli rol oynamıştır.¹⁰² İslâm’ın

⁹⁵ Güngör, *İslâm’ın Bugünkü Meseleleri*, s. 150.

⁹⁶ Hucurât, 49/10. إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ.

⁹⁷ Muhammed İkbâl, *İslâm’da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 116.

⁹⁸ Hodgson, *İslâm’ın Serüveni*, c. III, s. 431.

⁹⁹ Montgomery Watt, *İslâm Nedir?*, s. 298.

¹⁰⁰ Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, s. 195-201. Toynbee, kavmiyetçiliği Greko-Romen’in iki putundan biri olarak niteler (Arnold Toynbee, *Tarihçi Açısından Din*, çev. İbrahim Canan, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1978, s. 286-287) ve kavmiyetçiliğin siyasî bir hastalık olduğunu, bu hastalığın İslâmiyet’in temeli olan kardeşlik prensibi ile tedavi edilebileceğini ifade eder. Toynbee, *Dünya ve Garb*, çev. Emin Bilgiç, İş Bankası Yayınları, Ankara trz., s. 44.

¹⁰¹ Seyyid Hüseyin Nasr, *Modern Dünyada Geleneksel İslâm*, çev. Savaş Şafak Barkçın-Hüsamet Arslan, İnsan Yayınları, İstanbul 1989, s. 279.

¹⁰² Hilmi Ziya Ülken, *Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1994, s. 374-375.

ruhuna tamamen ters olan kavmiyetçiliği savunanlar, onun bütün milletleri kucaklayan beynelmilelciliğini bozmuştur.¹⁰³ Batılıların İslâm ülkelerini sömürge hâline getirmeleri de ancak bu şekilde onları bölüp parçalamaları ile mümkün olabilmiştir.¹⁰⁴ Oysa önceleri, Müslümanlar arasında ırkçılık nedir bilinmezdi. Dünya, dâru'l-İslâm ve dâru'l-harp olarak ikiye ayrılmış, bütün Müslüman coğrafyası İslâm ülkesi kabul edilmiştir.¹⁰⁵

İslâm toplumlarında çok sayıda farklı cemaatin olduğu bilinmektedir. Kavmiyetçilikte görüldüğü gibi cemaatçilik ve grupçuluk da kardeşliği zaafa uğratan etkenlerdendir. Nitekim son yıllarda çeşitli cemaatlerin veya grupların birbiriyle mücadele etmeleri, kardeşlik bağlarının zayıflamasına neden olmaktadır. Ayrıca ümmeti, Avrupa'daki yüzyıl/mezhep savaşlarına benzer bir Sünnî-Şîî çatışmasına sürükleme çalışmalarına da şahit olunmaktadır. Bazı coğrafyalarda şiddetlenen, gittikçe artmasından her Müslümanın endişe etmesi gereken bu çatışmalar, İslâm ümmetini yüzyıl sürecek bir ateşin içine atabilir. Afganistan, Irak ve Suriye'de Müslüman kardeşlerini gözünü kırpmadan öldüren ve İslâm adına hareket ettiği iddiasında olan bazı örgütler, cemaatçiliğin ve grupçuluğun acı tezahürleri olarak ortaya çıkmaktadır. Hangi cemaatten veya gruptan olursa olsun tevhide inanan, kıblesi bir olan Müslümanların, başka cemaatlere mensup olan kardeşlerini “öteki” olarak görmesi mümkün değildir.

Kavmiyetçilik ve cemaatçilik gibi ferdiyetçilik de ümmeti zaafa uğratan bir anlayıştır. Ne yazık ki Müslümanlar, modern çağın yeni gelişmeleriyle ümmet anlayışından uzaklaşıp, toplumu atomize bireylerden oluşan bir yapı olarak görmeye başlamıştır.¹⁰⁶ Bu bireycilik/ferdiyetçilik modeli, Müslümanların başına gelen hemen bütün belaların sebebidir.¹⁰⁷ Oysa ümmet, ferdiyetçiliğin zıttıdır. Ferdiyetçilikte, birey her şeyin merkezi ve ölçüsüdür. Ümmette ise “ben” yoktur, “biz” vardır. Bir Müslüman, diğer bütün Müslümanlardan sorumlu olduğu bilincini taşımaktadır.¹⁰⁸ Bireycilik, tüketimci-kapitalist anlayışla, sadece kendini ve çıkarlarını düşünmeye dayandığı için ümmet anlayışına tamamen aykırıdır. İnsanların bir ve beraber olmalarını engellemektedir.

Bu problemlerin çözümü için birçok öneri sunulabilir. Bunların birincisi, Kur'ân'ın insanlığa sunduğu en önemli ilkelerden biri olan

¹⁰³Sait Halim Paşa, *Buhranlarımız*, haz. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser, trz., s. 217.

¹⁰⁴Abdurrahman Hasan Habbenke el-Meydânî, *Tek Bir Rabbanî Ümmet*, çev. Said Aykut, Şule Yayınları, İstanbul 1992, s. 111.

¹⁰⁵Ahmed Emin, *İslâm'ın Bugünü*, s. 172.

¹⁰⁶Nasr, *Modern Dünyada Geleneksel İslâm*, s. 130.

¹⁰⁷Ahmed Emin, *İslâm'ın Bugünü*, s. 61.

¹⁰⁸Garaudy, *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*, çev. Cemal Aydın, Pınar Yayınları, İstanbul 2000, s. 14.

emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münkerin uygulanmasıdır. “Siz *en hayırlı ümmetsiniz, iyilikleri emreder, kötülüklerden menedersiniz.*”¹⁰⁹ âyetinde ifade edildiği üzere, bu prensip ümmet-i Muhammed’in önemli vasıflarından biri olmalıdır. Müslümanların, kurumsal ve bireysel olarak bu ilke doğrultusunda, her türlü imkânı kullanarak yanlışa düşen kardeşlerini uyarmaları, onlara engel olmaya çalışmaları gerekir. Bu kardeşliğin parçalanmasına tepki verilmemesi, “*aynı gemide hep beraber batmak.*”¹¹⁰ anlamına gelir. Hakkı tavsiyenin ve emr-i bi'l-marufun terkedilmesi, İslâm toplumunun tamamını felakete sürükler.

İkinci olarak, hak, adalet ve ihsan toplumu olan ümmet-i Muhammed’in fertleri arasında, aşiret, grup, cemaat ve kavmiyet taassubunun olamayacağı vurgulanmalıdır. Taassubun her çeşidi gibi grup taassubunun da hem İslâm toplumuna hem de bütün insanlığa zarar verdiği bilinmektedir. Kavmiyetçilik, aşiretçilik, cemaatçilik taassubu ile her bakımdan mücadele etmek hayatî bir öneme sahiptir. Taassup yanında, gururlanma ve kendi tarafından olanı kayırma gibi ahlâkî zafiyetler de bu problemlerin sebeplerindedir. Güzel ahlâkî tamamlamak üzere gönderilmiş bir peygamberin ümmetinde, hak, adalet ve kardeşliğin esas olması gerekirken, böylesi ahlâkî zafiyetlere düşülmesinin hem dünyevî hem de uhrevî neticeleri vardır.

Fakat Müslümanların ulus devletlere ayrılıp, ümmetin dağılması, hukukî düzene yansısı da ruhlara tamamen nüfuz edememiştir. Ümmetin en kuvvetli temeli olan yardımlaşma ve dayanışma örnekleri, diğer toplumlarda görülmemiş şekilde asırlardır devam etmektedir.¹¹¹ İslâm ümmeti, bütün olumsuzluklara rağmen diğer din topluluklarına göre çok daha fazla dine sahip çıkmasıyla dikkat çekmekte, evrensel bir dayanışma duygusuyla hareket etmekte, ortak bir kültürel miras duygusunu koruyup sürdürmektedir.¹¹² Müslümanların, bütün bu problemleri aşmalarının ve daha önce görülen şanlı günlerine dönmelerinin yolu, ümmet kardeşliğini her bakımdan tesis etmelerinden yani birlik-beraberliği her alanda sağlamalarından geçmektedir. Dolayısıyla onların, farklılıklarını değil ortak noktalarını öne çıkarmaları, ümmet çatısı altında birleşmeleri gerekmektedir.

¹⁰⁹ Âl-i İmrân, 3/110.

¹¹⁰ Buhârî, “Şirket”, 6, “Şehâdât”, 30; Tirmizî, “Fiten”, 12.

¹¹¹ Louis Gardet, “Musulmane (İslâm Beldesi)”, nakleden Kemal Kuşçu, “Ümmet Ne Demektir”, *Sebilürreşad*, c. X, sy. 238, s. 205.

¹¹² Hodgson, *İslâm’ın Serüveni*, c. I, s. 9.

Sonuç

Kur'ân ve Sünnet bütün Müslümanların din kardeşliği bağı ile birbirine bağlı olduğunu ilan etmektedir. Bu sebeple dünyanın her neresinde yaşıyor olursa olsun, Müslümanların tamamına ümmet-i Muhammed adı verilmektedir. Farklı coğrafyalarda yaşasalar da onlar tek bir vücut gibidir. Birinin sevinci veya acısı, diğerlerinin de sevinci veya acısı olmalıdır. Bu birliği, aynı dine mensup olma şuurundan kaynaklanan kardeşlik anlayışı oluşturmaktadır. Bu ümmet kardeşliğinde, cihanşümül bir birliktelik vardır. Yani ümmet, coğrafi sınırlar, ırk, veya nesep bağları ile sınırlanmayan büyük bir toplumdur.

Ümmeti zaafa düşürecek en önemli etkenler, kavmiyetçilik, cemaatçilik, aşiretçilik ve grupçuluktur. Çünkü bunlar ümmetin sen ben kavgasına düşüp dağılmasına sebep olmaktadır. O hâlde, Müslümanlar arasında Kur'ân'ın işaret ettiği kardeşliğin gereği olarak, kendini üstün görmeye dayalı çatışmalara yer yoktur. Çünkü üstünlüğün ölçüsü sadece takvadır. Farklı grup ya da cemaatler ancak hayırda yarışabilir. Kur'ân'ın sunduğu en önemli prensiplerden biri olan emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker gereği, bu kardeşliğe zarar veren parçalanma ve bölünme karşısında, Müslümanların birbirlerini uyardıkları gerekmektedir. Aşiret, grup, cemaat ve kavmiyet taassubu ile mücadele edilmelidir. Kavmiyet, aşiret gururu ve kayırmacılığı gibi ahlâkî zafiyetlere de dikkat edilmelidir. Zira iman/İslâm kardeşliği, çatışma değil, barış ve huzur içinde bir arada yaşama iradesi gösterenler arasında yeşerir.

Her ne kadar modern dönemde, kardeşlik bağları zayıflamış ve donuklaşmışsa da ümmet, hâlâ birbiriyle kaynaşan, dayanışma içinde olan ve birbirini seven bir topluluktur. Bütün olumsuzluklara rağmen din kardeşliği bağı, ümmeti canlı tutmaya devam etmektedir. Bu kardeşlik anlayışı ve bilinci, geçmişte olduğu gibi gelecekte de Müslümanların temel vasıflarından olmaya devam edecektir. Ümmet kardeşliğinin temel şartı, ümmetin dine sarılmasıdır. Müslümanlar, bu sayede birleşecek, kardeşleşecek ve kuvvetlenecektir.

Son asırlarda paramparça olan ve ihtilafların pençesinden bir türlü kurtulamayan Müslüman milletlerin, aralarındaki tefrikaları giderip, kardeşlik bağlarını sağlamlaştırılmaları ve birbirleriyle kaynaşıp, birlik ve dayanışma hâlinde olmaları elzemdir. İslâm milletleri, enerjilerini boşa harcatan, onları yıpratıcı kavmiyetçilik, cemaatçilik ve grupçuluk gibi sen ben çekişmelerini bırakarak, problemlerine kalıcı çözümler sağlayacak olan güç birliğini gerçekleştirmelidir. Kardeşliğin gereği olan birlik ve dayanışma sayesinde dağılık olan pek çok unsurun birleşmesinden doğacak büyük güç, temel problemlerin çözümünde önemli rol oynayacaktır. Müslümanların dünya ölçeğinde başarılı olmaları, kardeşlik temeline dayalı bu birlikteliği geliştirmelerine bağlıdır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1990.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-imam Ahmed b. Hanbel*, Dâru Sadır, Beyrut trz.
- Ahmed Emin, *İslâm'ın Bugünü*, çev. Abdülvehhâb Öztürk, İslâm Yayınları, Ankara 1972.
- Aydın, Mustafa, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, Pınar Yayınları, İstanbul 1991.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-fırak*, tahk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1993.
- Bilgeseven, Amiran Kurktan, *Din Sosyolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1985.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed, "el-Îsâr", *Kitabü't-Tarîfât*, trz. Çağrı, Mustafa, "Îsâr", *DİA*, Ankara 2000.
- Efe, Âdem, "Karizmatik Bir Lider Olarak Hz. Peygamber ve O'nun Gerçekleştirdiği Bazı Sosyal ve Kültürel Değişmeler", *Önder Peygamber ve Yeni Bir Devletin Kuruluşu*, haz. Adnan Demircan, Siyer Yayınları, 2015.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Azim Dağıtım, İstanbul trz.
- Fârûkî, Luis Lamia-İsmail Râci, *İslâm Kültür Atlası*, çev. M. Okan-Zerrin Kibaroglu, İnkılap Yayınları, İstanbul 1991.
- Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç, Fecr Yayınları, Ankara 1993.
- _____, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, Ankara 1993.
- Garaudy, Roger, *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*, çev. Cemal Aydın, Pınar Yayınları, İstanbul 2000.
- _____, *20. Yüzyıl Biyografisi*, çev. Ahmet Zeki Ünal, Fecr Yayınları, Ankara 1989.
- Gardet, Louis, Musulmane (İslâm Beldesi), nakleden Kemal Kuşçu, "Ümmet Ne Demektir?", *Sebilürreşad*, c. X, sy 238.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed, *İhyâu ulûmi'd-din*, tahk. Ebü Hafis, Dâru'l-Hadis, Kahire 1992.
- Güngör, Erol, *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-sahihayn*, tahk. Hamdi Demirdaş Muhammed, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2000.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayın-

- ları, İstanbul 1990.
- Hâşimî, M. Ali, *Kur'ân ve Sünnete Göre Müslüman Toplumu*, çev. M. Beşir Eryarsoy, Risale Yayınları, İstanbul 2005.
- Hodgson, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, çev. Komisyon, İz Yayınları, İstanbul 1993.
- İbn Âşûr, Tahir, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, Dâru't-Tunusiyye, Tunus 1984.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa* tahk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Dâru'l-Cil, Beyrut trz.
- İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Tûrâsü'l-İslâm, 1955.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sadır, Beyrut 1990.
- İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, neşr. İhsan Abbas, Dâru Sadır, Beyrut trz.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, tahk. Ali Muhammed en-Neccâr, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut 1958.
- İkbal, Muhammed, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. N. Ahmet Asrar, Birleşik Yayınları, İstanbul trz.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Kevser Yayınları, Ankara trz.
- Karaman, Hayrettin ve diğerleri, *Kur'ân Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yayınları, Ankara 2003.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire 1967.
- Kutup, Muhammed, *Örnek İslâm Toplumu*, çev. Fatih Saraç, Risale Yayınları, İstanbul 1995.
- Kutup, Seyyid, *Fî zilâli'l-Kur'ân*, Dârû's-Şurûk, Beyrut 1985.
- Meriç, Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Mevdûdî, Ebû'l-Alâ, *Tefhimü'l-Kur'ân*, İnsan Yayınları, İstanbul 1987.
- _____, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı*, çev. Ahmet Asrar, Pınar Yayınları, İstanbul 1992.
- Meydânî, Abdurrahman Hasan Habbenneke, *Tek Bir Rabbani Ümmet*, çev. Said Aykut, Şule Yayınları, İstanbul 1992.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *Modern Dünyada Geleneksel İslâm*, çev. Savaş Şafak Barkçın-Hüsamettin Arslan, İnsan Yayınları, İstanbul 1989.
- Özafşar, Mehmet Emin, "Toplumsal Dayanışma ve Kardeşlik", *İslâm'a Giriş: Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, DİB Yayınları, İstanbul 2007.
- Râzî, Fahreddin, *et-Tefsîru'l-kebîr*, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1997.
- Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, Dâru'l-Marife, Beyrut trz.
- Rosenthal, Ervin J., *Ortaçağda İslâm Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Çaksu, İz Yayınları, İstanbul 1996.
- Sait Halim Paşa, *Buhranlarımız*, haz. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001

- Temel Eser, trz.
Sa'lebî, Ebû İshâk, *el-Keşf ve'l-beyân*, tahk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 2002.
Sezen, Yümni, *İslâm'ın Sosyolojik Yorumu*, İz Yayınları, İstanbul 2004.
Şâfiî, Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1990.
Şâtıbî, Ebû İshâk, *el-Muvâfakât fî usûli's-şerîa*, el-Mektebetü't-Ticariyye, trz.
Şeriatî, Ali, *İslâm Sosyolojisi*, çev. Kenan Sökmen, Birleşik Yayınları, İstanbul 1998.
Toynbee, Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor*, çev. Ufuk Uyan, İşaret Yayınları, İstanbul 1988.
_____, *Tarih Bilinci*, çev. Murat Belge, Bates Yayınları, İstanbul 1978.
_____, *Dünya ve Garb*, çev. Emin Bilgiç, İş Bankası Yayınları, Ankara trz.
_____, *Tarihçi Açısından Din*, çev. İbrahim Canan, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1978.
Turan, Osman, "Din ve Medeniyet", *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, İstanbul 1972, sy. 26.
Ulutürk, Veli, "Kur'ân'da İmam ve Ümmet Kelimelerinin Anlamları", *Diyanet İlmî Dergi*, 1997, c. III, sy. 33.
Ülken, Hilmi Ziya, *Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1994.
Watt, William Montgomery, *İslâm'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu*, çev. Ulvi Murat Kılavuz, Birey Yayınları, İstanbul 2001.
_____, *İslâm Nedir?*, Birleşik Yayınları, İstanbul 1993.
Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl*, tahk. Abdürrezzak el-Mehdî, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1997.